

NEUMA-VÁLTOZATOK KELETKEZÉSE HANGKÖZVISZONYLATOKBÓL.

HAMMERSCHLAG JÁNOSNAK

A magyar zenei középkor neuma-hangjelzésű kéziratainak várva-várt tüzetesebb kutatása elé kívánom az alábbi észrevételeket bocsátani. Rendszerező kísérletem azonban nem csupán szűkkörű hazai használatra szól, hanem úgylehet, a neuma-ismeret egészének is egy újabb fejezetét nyitja meg: kiemeli, hogy oly esetekben, mikor valamely kéziratban egyazon neuma-törzsalak többféle változata szerepel, ilyenkor néha *hangközviszonylatok* hatását is feltételezhetjük.

A régi betűírásban is állandó szokásként élt a gyakorlat, hogy ugyanaz az íródeák egy-egy betű többféle változatát vetette hártára; néha csak pusztán kedvtelésből, *à l'art pour l'art*, ám gyakrabban bizonyos külső körülmények folytán állandó következetességgel, egyebek közt pl. az illető betű viszonylagos helyzete szerint is. Így, a sok közül csupán egyetlen esetet említve, a VIII. századbeli Meroving-írásban az „e” betű három különböző alakját is jegyezték, a szerint, hogy magában állott-e, avagy ú. n. ligaturába volt-e kötve, vagy sem. Az ily természetű példák nagyrésze azonban inkább csak „egyéni írásmodor” maradt, míg pl. a kétféle „s” betű használata (szó elején és közepén a hosszú függélyes, szóvégen pedig a kigyózó alakú) a XI—XII. századforduló után általános szokássá vált. Ily példákhoz hasonlóan a neuma-írásban is keletkeztek törzsalak-változatok, ugyanegy kéziratban belül néha féltucatnyi is; olyik csak játékos szeszélyből, néhányat azonban erősebb kényszer mondta tollba.

Neumatológiai ismeret szerint valamely hangjel törzsalakját három különböző ok változtatja meg:

1. az íródeák játékos, rajzolgató kedvtelése;
2. a szöveg hangtani szerkezete, azaz különösen a „folyékony” más-salhangzóknak (*l, m, n, r*) egyéb mássalhangzókkal való torlódásai; ezek az ú. n. *liquescentia* esetei s ilyenkor a neumák törzsalakja többféleképen is módosulhat: pótjelet (*Episema*) kap, valamiféle horgocskát, esetleg meg-nagyobbodik, elgörbül, vagy másminő elrajzolást szenved;
3. zenei nyomaték jelzése, a darab menetének visszatartása („*ritenuto*”), hangértékek tartam-nyújtása eseteiben szintén ugyanúgy elváltozhat az alapjel s esetleg ú. n. *jelzőbetű* is járul hozzá.

Mindhárom esetben neuma-törzsalak változatok keletkeznek s főként a liquescentia és a ritmikai módosulás okozta alakváltozásokat a neuma-ismeret kézikönyvei eddig is bő részletezéssel taglalták.

Ámde úgy látszik, hogy az iménti három mellé — ha talán nem is valamennyi neuma-családra kiterjedő érvényességgel — *negyedik* eset is társul, mégpedig *hangközviszonylatok* esetében. Olyfajta neumálásokban u. i. melyekben nyilvánvaló a viszonylagos hangmagasság pontosabb megközelítésére való törekvés, (ú. n. „*diasztematikus*“ írásokban) észlelhető, hogy két szomszédos neuma együttállása — ha úgy tetszik: konstellációja — szintén gyakorolhat egymásra olyan kölcsönhatást, mely alakváltozással jár. Ilyenkor az íródeák aszerint váltogatta a megfelelő neuma-alakzatot, hogy a két szomszédos neuma által jelzett hangmagasság milyen viszonyban áll egymáshoz: az egyiknek végző-, a másiknak pedig kezdőhangja magasabb, avagy mélyebb, vagypedig azonos (uniszono) hangmagasságra utal-e.

E fajta kapcsolatokból eleddig csak keveset tart számon a neumatológia; P. Wagner csupán egyszál példát vett észre, G. Sunyol sem igen többet.¹ A neumák belső életének máig legavatottabb ismerője, H. M. Bannister itt is messzibbre látott: ha szükszavúan s rendszerezés nélkül is, de megállapította, hogy egyes francia kéziratokban, ám méginkább olasz neumálásokban — s ezekben szinte törvényszerűen — néhány neuma alakja attól függ, hogy jelzett hangmagassága miként viszonylik az előző neuma által jelzett hangmagassághoz.² (Nem meglepő, hogy ez a jelenség főként olasz kéziratokban mutatkozik legerősebben, hiszen a diasztematikus írás őshazája valószínűleg éppen Itália.)

Bannister példái azonban csak alkalmyszerűen bukkannak fel nagy művében. Ámde, ha a szerteszórtan jelentkező adatokat egységbe keretezve világítjuk meg, úgy, ha egyelőre ikezetlegesen is, de kibontakozik belőle a tudomány haladásának újabb állomása, a rendszer, melybe a még ismeretlen többi részletnek is bele kell valamiképpen illeszkednie.

A különböző kéziratokban fölfedezett ily természetű jelentősebb példák ime, a következők:

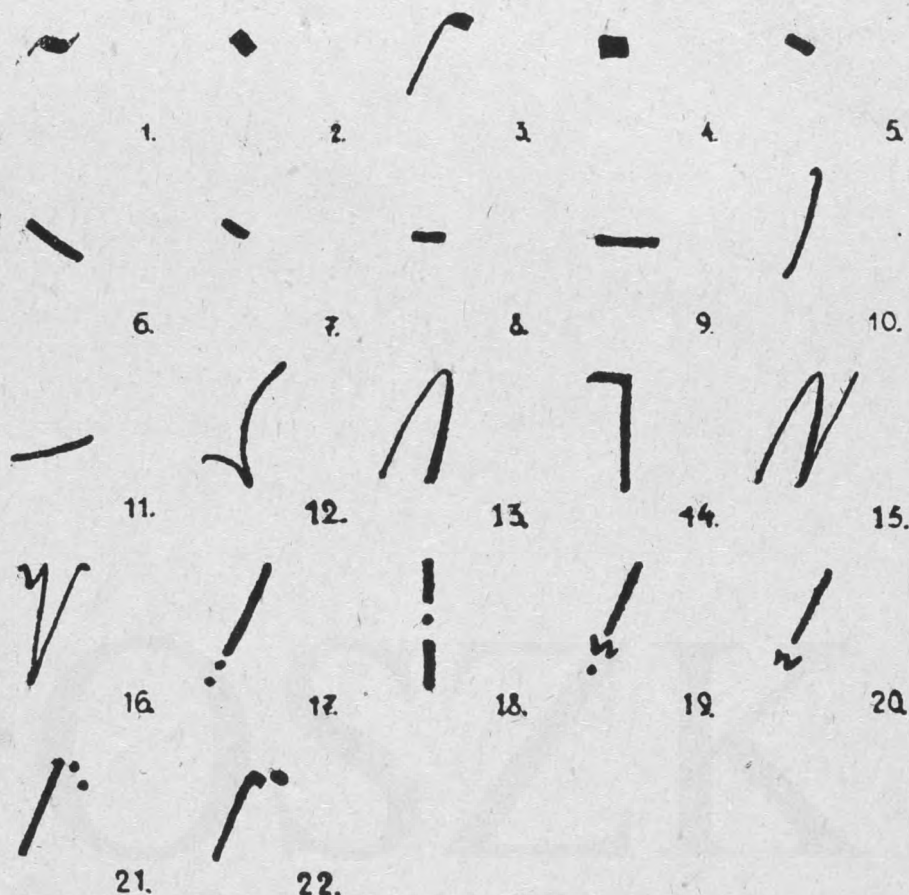
PUNCTUM (önállóan): ha az előző neumával azonos magasságot jelez, akkor 1. hullámvonalka; ha amannál mélyebbet, akkor 2. ferdény; ha pedig magasabbat, akkor 3. jobbradólt, kampós Virgula.

Olasz kézirat, Montecassino, XI. sz., Bann. 123., 1. oszl., T. 71 a.

PUNCTUM: ha magában áll, akkor 4. csaknem négyzetes; magasabb neuma előtt olyan, mint az Accent. acut.; ugyanilyen akkor is, ha a

¹ G. SUNYOL főként a neumák ritmikai elváltozását kutatja s eredményeivel a Solesmes-i iskola dogmáit kívánja alátámasztani.

² BANNISTER: Monumenti Vaticani di Paleografia Musicale Latina, XXXIV. lap, II. oszlop és 169. lap, I. oszlop.

legközelebbi neuma lejjebb következő új sor elejére jut. Viszont, ha magasabb neuma után jelentkezik a Punctum, akkor 5. átvált Accent. grav. alakúvá. Ha pedig az e fajta jel erőteljesebbé válik és elnyújtott Accent. grav. alakot ölt 6. akkor jóval mélyebb hangfokot jelöl. (Tehát: ereszkedést jelző Punctum főként lefelé ferdül s az ereszkedés mértékét az Accent. grav. hosszúsága mutatja.)

Francia kézirat, IX—X. sz., Bann 86., l. oszl. T. 47.

PUNCTUM: általában 7. apró Accent. grav. alak, de ha ugyanazon a hangmagasságon másik Punctum követi, akkor gyakran 8. vízszintes, sőt esetleg 9. Punctum longum.

Olasz kézirat, XI—XII. sz., Bann. 94., 2. oszl., T. 53 b,

VIRGA: ha az előző hangnál magasabbra tör, akkor 10. jobbrahajló, míg ha amazzal uniszono, akkor 11. csaknem vízszintesen elfekvő.

Olasz írás, Montecassino, G. Sunyol: Introduction à la Paléographie Musicale Grégorienne, 223.

PES: ha utána ereszkedő neuma következik, akkor [12.] két eleme egymásfelé domborodik.

Olasz kézirat, XI. sz., Bann. 117., 1. oszl., T. 67 a.

FLEXA: szokványos alakját [13.] a felfelé lendülő kezdőszárral (és esetleg végző Episemával) akkor mutatja, ha az előző hangnál magasabbat kell jeleznie; egy másik alakját pedig [14.] vízszintes kezdőszárral s függélyes végzőszárral akkor, ha az előző hanghoz képest ereszkedik, vagy azzal egyszíntről indít.

Francia kézirat, XII—XIII. sz., Bann. 88., 2. oszl., T. 48.

Olasz kézirat, XI. sz., Bann. 115., 1. oszl., T. 65 b.

Olasz kézirat, XI. sz., P. Wagner, Neumenkunde, II. kiad. 261.

FLEXA RESUPINA: törzs-alakjában [15.] a felfelé lendülő kezdőszárral akkor szerepel, ha az előző hangnál magasabbra tör; ha pedig amazzal uniszono, akkor [16.] első eleme Oriscus (!).

Olasz kézirat, Nonantola, X. sz., Bann. 97., 2. oszl., T. 54 b.

SCANDICUS: törzs-alakja [17.] akkor használatos, ha előtte Virga áll; egyébként pedig [18.] kezdővonása függélyes Virga, második eleme egyszerű Punctum, harmadik eleme pedig ismét függélyes Virga (esetleg Episemával).

Olasz kézirat, Nonantola, X. sz., Bann. 97., 2. oszl., T. 54 b.

SALICUS: ha két első elemének (Punctum és Oriscus) uniszono hangviszonyt kell jelölnie, akkor a Punctum elmarad; tehát [19.] helyett [20.] jelet rajzol.

Olasz kézirat, Bologna, XI. sz., Bann. 96., 2. oszl., T. 54 a.

CLIMACUS: ha a kezdő Virga fejével a Punctum egyszinten áll [21.] akkor azzal uniszono magasságot jelez.

XII. sz., Bann. 70., 1. oszl., T. 37 a.

DISTROPHA (TRISTROPHA): első eleme általában egyszerű Punctum, esetleg Accent. grav. alakzattal; de ha az előző neumánál magasabb hangot kell jeleznie, akkor [22.] első eleme ferde Virga.

Olasz kézirat, XII. sz., Bann. 117., 1. oszl., T. 67 a.

A részleteket immár leszűrve, megállapíthatjuk, hogy a főbb neumák nagyrésze belekerült az elváltozások e negyedik fajtájába. Az elv alkalmazásának következetessége s a rendszer elemi nyoma teljesen világos. Az így megfigyelt hangjelek száma egyelőre ugyan nem nagy, tapasztalt írástudó azonban mégsem keveselheti az eredményt, hiszen napjainkban a neumatológia olyannyira kezdeti fokánál tart csupán, hogy még a maig ismert neuma-családok száma is egyre újabb, eddig ismeretlenekkel gyarapodik. Kétségtelen, hogy további kutatások esetén „*Neuma-változatok keletkezése hangközviszonylatokból*“ felirással (vagy ehhez hasonló címmel) a zenei paleográfiában új fejezetet kell elkezdeni. Ezirányú vizsgálódások-

nál figyelmeztetőül ugyanaz az ismertetőjel szolgál, mely a többi három szempontra nézve is közös: *mihelyt valamely neumának két-, vagy többféle alakja szerepel ugyanabban a kéziratban, négy különböző ok játszik közre a változatok keletkezésében.*

Hangközviszonylatokból született neuma-változatok persze (nem úgy, mint a liquescentia-, vagy a nyomaték- és ritmus-követelte törzsalak-elrajzolások) csakis fejlett diasztematikájú kéziratokból olvashatók ki egyértelmű bizonyossággal (egy-egy vonaltalan Montecassino-i írás néha oly pontosan ábrázolja a hangmagasságot, hogy minden remény szerint meg is fejthető); pusztán „*in campo aperto*“ hangjelzett („*cheironomikus*“) írás, ha akad benne hangköz-okozta neumaváltozat, csak akkor árul el finomabb részleteket, ha korális hangjegyekkel írt „műfordítása“ is ismeretes s azzal egybevethető. A hangjegyzők (egy-egy neumacsaládon belül) eléggé egyöntetűek, általában pedig oly biztoskezüek, hogy gondos szokványmunka-jellegű s szinte „üzemszerű“ jó-kézirat sokkal több akad elének, mint kússa ákombákom, vagy olyan, melyben hemzseg a „*lapsus calami*“.

Eleve is látható, hogy BANNISTER elhatárolásait idők múltán két irányban is tágitani kell majd. Egyfelől, mert nyilvánvaló, hogy nemcsak egy-egy előző neuma hangköztartalma fejthet ki alakváltoztató hatást egy utána-következőre, hanem (mint azt a *Punctum* és a *Pes* egyes példái tanúsítják) későbbi hangjel is megszabhatja néha az előttelévőnek rajzolatát. Másfelől pedig, mert alaposan gyanítható, hogy nemcsak olasz és francia, hanem más tájakról eredő kódexekben is akadnak hasonló példák s így bizonyára magyariakban is, hiszen hazai neumálásra nézve francia hatást már az eddigi vizsgálat is megállapított.

Összegezésül megállapítható, hogy bármennyire helyesbítse is elkövetkezendő vizsgálat, mégis, a BANNISTER által észrevett s a fentiekben rendszerezett szempont (az egyes változatok egyéni vonásain és helyi jellegén messze túl) a maga idején eleven gondolatként élt; ha pedig a mai neumakutatás nem venné figyelembe, akkor éppen egyik legkényesebb pontján, a hangközviszonylatok fürkészése dolgában maradhat üres, meddő, vagy hozhat téves eredményeket.

DÉVAI GÁBOR.